

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЗАГАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ

Н.Ф. Шевченко

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
shevchenkonf.20@gmail.com

М.М. Задорожна

магістрант кафедри психології Запорізький національний університет
marinapsycology@gmail.com

Шевченко Н.Ф., Задорожна М.М. Психологічні чинники формування відповідальності як загальної компетенції студентів. Стаття присвячена обґрунтуванню психологічних чинників формування відповідальності як загальної компетенції студентів. В контексті компетентнісного підходу подано визначення відповідальності як сукупності знань, умінь і відносин, необхідних для реалізації всіх напрямків професійної діяльності. Розглянуто структурну організацію відповідальності як загальної компетенції та змістовне наповнення її компонентів – когнітивного (знання навчальних обов'язків; передбачення результатів навчальної діяльності; усвідомлення необхідних дій для отримання бажаного результату), емоційного (емоційне ставлення до обов'язків та труднощів у навчальній діяльності; переживання за якість навчальної діяльності), поведінкового (тимчасові забезпечення діяльності; доведення діяльності до отримання результату; виняток опіки і зовнішнього контролю). Проведено емпіричне дослідження з метою виявлення зв'язків між виділеними компонентами відповідальності як загальної компетенції та індивідуальними властивостями особистості студентів. Статистично доведено наявність взаємозв'язку відповідальності із здатністю до цілепокладання й емоційною стійкістю, що дозволило визначити їх психологічними чинниками формування відповідальності як загальної компетенції.

Ключові слова: відповідальність, компетенція, цілепокладання, емоційна стійкість.

Shevchenko, N.F., Zadorozhna, M.M. Psychological factors of formation of responsibility as a general competence of students. The article is devoted to substantiation of psychological factors of formation of responsibility as a general competence of students. The authors have given a definition of responsibility as a general competence in the context of a competent approach. Responsibility as a general competence of students can be defined as a set of knowledge, skills and relationships that are necessary for the implementation of all areas of future professional activity. Structural organization of the responsibility as a general competence has been reviewed. The content of each of its components has been filed. The cognitive component of responsibility has been characterized by: knowledge of educational responsibilities; prediction of the results of own educational activity; awareness of the necessary actions to get the desired result of the educational activities. The emotional component has been characterized by an emotional attitude to the duties in the educational activity; emotional attitude to learning difficulties; emotional experience for the quality of educational activities. Behavioral component has been characterized by temporary provision of activities; bringing the activity before the result; exception of tutelage and external control. The conducted empirical study has allowed to find out correlation relationships between the distinguished components of responsibility as the general competence and the individual properties of student's personality. The statistically proven presence of the relationship of responsibility with the ability to goal-setting and emotional stability has allowed to admit them as psychological factors of formation of responsibility as a general competence of students. The perspective direction of further research concern the following: development of an experimental model and a program for the purposeful formation of responsibility as a general competence of students in the system of higher education.

Keywords: responsibility, competence, goal-setting, emotional stability.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена процесами, які відбуваються в сучасному суспільстві, зокрема модернізацією освіти та вимогами, які пред'являються до майбутніх фахівців. Особлива увага приділяється становленню відповідального молодого покоління, а формування відповідальності в процесі отримання освіти визнається одним з пріоритетів. Серед ключових компетенцій сучасного фахівця, визначених ЮНЕСКО, відповідальність визнається невід'ємним атрибутом практично всіх компетенцій (політичних, культурних, соціальних тощо). Відповідальності як загальній компетенції приділяється велика увага і в документах державних стандартів професійної освіти. Все це свідчить про те, що відповідальність є системоутворювальною професійною характеристикою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковим підґрунтям для розгляду означеної проблеми є праці вітчизняних та зарубіжних науковців. Науковцями вивчалися: соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління [2]; відповідальність як зв'язок між індивідом і колективом [6]; становлення відповідальності як

професійно значущої якості соціального працівника [12]; специфіка професійної відповідальності фахівця ракетно-космічної галузі [15]; зв'язок відповідальності з рольовими професійними обов'язками [9]; відповідальність як властивість активного суб'єкта життєдіяльності [3, 17].

Незважаючи на представленість означеного широкого спектру досліджень окремих аспектів відповідальності, аналіз літератури засвідчив недостатність наукових праць, в яких би висвітлювалася проблема вивчення психологічних чинників, що сприяють формуванню відповідальності як загальної компетенції студентів. Визначення та дослідження цих чинників створить теоретичні підстави для розробки заходів цілеспрямованого формування відповідальності як загальної компетенції студентів в системі вищої освіти.

Метою статті є обґрунтування психологічних чинників формування відповідальності як загальної компетенції студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Важливість компетенції «відповідальність» для різних спеціальностей підкреслюється багатьма дослідниками [9, 12, 13]. Відповідальність як загальна компетенція, згідно освітнього стандарту професійної освіти, може бути представлена як сукупність наступних аспектів діяльності студента, які дозволяють оцінити ступінь її сформованості: аналізує ситуацію і обґрунтовує досяжність мети; ставить цілі для себе і групи; мотивує групу на діяльність; організовує роботу групи; здійснює підсумковий контроль, оцінку і корекцію своєї діяльності (і діяльності групи) і її результатів; аналізує та оцінює наслідки прийнятого рішення. Таким чином, в контексті компетентнісного підходу відповідальність включає в себе сукупність знань, умінь і відносин, необхідних для реалізації всіх напрямків професійної діяльності.

Попередній аналіз літератури дозволив визначити поняття відповідальності як загальної компетенції майбутніх фахівців. Відповідальність як загальна компетенція являє собою властивість особистості, що включає в себе сукупність знань, умінь і відносин, високий рівень сформованості яких забезпечує ефективність професійної діяльності при неузгодженості індивідуальних цілей і виробничих вимог в умовах вільного вибору на основі аналізу наслідків своїх дій і готовності давати звіт за них.

Незважаючи на те, що на сьогоднішній день не склалося єдиної думки щодо внутрішньоструктурного пояснення відповідальності як загальної компетенції, дослідники [2, 6, 12, 15] однотайні в тому, що структура відповідальності являє собою синтез когнітивного, емоційного (афективного) та поведінкового компонентів. Когнітивний компонент в значній мірі визначає прийняття відповідальності. Це, перш за все, відображення необхідності та усвідомлення своїх можливостей щодо прийняття або неприйняття вимог цієї необхідності. Під емоційним компонентом розуміється переживання в ситуації відповідальних завдань. Поведінковий компонент включає в себе необхідні показники виконання відповідальної справи та її результату.

Теоретичний аналіз можливих проявів відповідальності як загальної компетенції студентів у навчальній діяльності [13] та їхнє узгодження із структурою відповідальності дозволив визначити змістовне наповнення кожного з компонентів відповідальності як загальної компетенції. Когнітивний компонент відповідальності найяскравіше характеризують: знання навчальних обов'язків; передбачення результатів своєї навчальної діяльності; усвідомлення необхідних дій для отримання бажаного результату навчальної діяльності. Емоційний компонент: емоційне ставлення до обов'язків у навчальній діяльності; емоційне ставлення до труднощів у навчальній діяльності; емоційне переживання за якість навчальної діяльності. Поведінковий компонент має такий зміст: тимчасові забезпечення діяльності; доведення діяльності до отримання результату; виняток опіки і зовнішнього контролю.

Для визначення психологічних чинників, що впливають на формування відповідальності як загальної компетенції, було проведено емпіричне дослідження з метою виявлення зв'язків між виділеними компонентами відповідальності та індивідуальними властивостями особистості студентів. В дослідженні взяли участь 125 студентів 4 курсу технічних та гуманітарних спеціальностей Запорізького національного університету.

Використовувався наступний психодіагностичний інструментарій: діагностична карта відповідальності (авт. В.В. Пшенична [13]) з метою оцінки знань, умінь та ставлень за трьома компонентами відповідальності як загальної компетенції; методика здатності до самоврядування

(авт. Н.М. Пейсахов); особистісний 16-факторний опитувальник (Sixteen Personality Factor Questionnaire, 16 PF; авт. Р. Кеттел); методи математичної статистики: коефіцієнт кореляції Пірсона.

Перейдемо до аналізу результатів дослідження. Для того щоб виділити психологічні чинники, що сприяють формуванню відповідальності, розглянемо наявність взаємозв'язку рівня відповідальності як загальної компетенції та кожного з компонентів її структури.

В ході дослідження було встановлено, що когнітивний компонент відповідальності має позитивні кореляційні зв'язки з наступними змінними:

- з аналізом протиріч ($r=0,699$ при $p \leq 0,001$) – це психічна діяльність суб'єкта самоврядування, результатом якої є суб'єктивна модель ситуації;
- плануванням ($r=0,693$ при $p \leq 0,001$) – це розумові дії суб'єкта самоврядування, їх результат-модель засобів досягнення мети – план, як система засобів і послідовності їх застосування;
- самостійністю ($r=0,688$ при $p \leq 0,001$), яка передбачає незалежність в поглядах, прагнення до самостійних рішень і дій.

Отримані дані свідчать про те, що самостійний аналіз і планування своєї професійної діяльності позитивно позначається на розвитку когнітивного компонента відповідальності.

Емоційний компонент відповідальності має кореляційні зв'язки з наступними змінними:

- стабільністю ($r=0,763$ при $p \leq 0,001$) – позитивний зв'язок і негативний ($r=-0,439$ при $p \leq 0,005$) – з імпульсивністю. Це означає, що розсудливість і спокій сприяють розвитку відповідального ставлення до діяльності, а імпульсивність, навпаки, знижує відповідальне ставлення до ситуації.

Поведінковий компонент відповідальності має кореляційні зв'язки з наступними змінними:

- цілепокладанням ($r=0,763$ при $p \leq 0,001$) – це розумова діяльність суб'єкта самоврядування, результатом якої є суб'єктивна модель бажаного, належного. В основі цілепокладання лежить прогноз – перехід від припущення про ймовірність здійснити певні зміни до припущення про можливі результати;
- плануванням ($r=0,636$ при $p \leq 0,001$) – це розумові дії суб'єкта самоврядування; їх результат-модель засобів досягнення мети – план, як система засобів і послідовності їх застосування;
- прийняттям рішення ($r=0,439$ при $p \leq 0,005$) – це перехід від плану до дій, можливості до реальності;
- імпульсивністю ($r=-0,678$ при $p \leq 0,001$);
- самоконтролем ($r=0,888$ при $p \leq 0,001$) – це точність у виконанні соціальних вимог, гарний контроль над власними емоціями, турбота про свою репутацію.

Отримані дані свідчать про те, що для реалізації в поведінці відповідальності як загальної компетенції, людина повинна вміти ставити цілі, планувати, приймати рішення і володіти хорошим самоконтролем. Негативний кореляційний зв'язок з імпульсивністю підкреслює, що ця особистісна властивість несприятливо позначається на прояві відповідальності у професійній діяльності.

Результати дослідження дозволяють говорити про те, що розвинені вміння планування, цілепокладання, прийняття рішень в сукупності з високим самоконтролем і розсудливістю при низькій імпульсивності, сприяють формуванню відповідальності як загальної компетенції. Таким чином, можна виокремити два важливих аспекти формування відповідальності як загальної компетенції – це розвиток цілепокладання (включаючи планування, аналіз і прийняття рішення) і емоційної стійкості (спокою та розсудливості).

Реалізація професійної діяльності часто пов'язана із впливом зовнішніх психоемоційних впливів на внутрішній емоційний стан. Високий рівень сформованості емоційної стійкості передбачає регулювання власних емоційних реакцій і поведінки. Важливість розвитку цієї властивості особистості для успішної професійної діяльності підкреслюється багатьма дослідниками [5]. Так, Л.М. Аболіним емоційна стійкість розглядалася як цілісний процес саморегуляції в напруженій діяльності, єдність «афекту – інтелекту», «емоцій – свідомості», «емоцій – волі», «емоцій – діяльності», «емоцій – фізіологічної організації». Розвиток емоційної стійкості пов'язаний з формуванням прийомів саморегуляції, які повинні відповідати індивідуальним особливостям людини і здійснюватися в процесі активного її включення в емоціогенні умови [1].

Для нашого дослідження важливим є той факт, що для формування відповідальності як загальної компетенції важливим є вміння управляти своїми емоціями в ситуації, коли діяльність має підвищений рівень складності або виникають перешкоди для її успішного завершення.

Розглянемо, як в наукових дослідженнях розкривається взаємозв'язок цілепокладання та відповідальності. Традиційно вивчення цілепокладання проводиться на методологічній основі діяльнісного підходу, де підкреслювалося провідна роль постановки мети при вивченні діяльності.

Так, С.Л. Рубінштейн [14] вважав, що єдність діяльності виступає як єдність тих цілей, на які вона спрямовується. Кінцева мета будь-якої діяльності досягається через досягнення приватних цілей окремих дій. При цьому, людина може застрягати на цілі конкретної дії, яка стає для неї самоціллю. В цьому випадку, її діяльність розпливається і дрібніє. Тому, згідно С.Л. Рубінштейну, людина повинна утримувати в полі своєї свідомості кінцеву мету – при цьому діяльність стає повніше. Мотив людських дій природно пов'язаний з їхньою метою, оскільки мотивом є спонукання або прагнення її досягти. Мета тісно пов'язана з мотивом діяльності, який може відокремитися від мети. При цьому мотив зміщується або на саму мету, або на результат діяльності. В останньому випадку результат стає суб'єктивно метою дій людини. Цей факт має важливе значення для нашого дослідження, оскільки свідчить, що, виконуючи певну справу, людина здатна бачити мету в тому, щоб за допомогою цього проявити себе або виконати свій обов'язок. Зазначене прямо пов'язане з проявом відповідальної поведінки.

О.М. Леонтьєв важливим моментом в діяльності вважав суб'єктивне виділення мети, тобто усвідомлення найближчого результату, на досягнення якого спрямована діяльність. За О.М. Леонтьєвим, цілі не винаходяться, не ставляться довільно, а подані в об'єктивних обставинах. Процес виділення і усвідомлення цілей – не автоматичний, а досить тривалий, в ході якого відбувається опробування цілей дією та їх предметне наповнення. Також важливим аспектом процесу цілеутворення є конкретизація мети і виділення умов її досягнення [7].

В педагогічній психології значення цілепокладення підкреслюється визнанням провідної ролі процесу прийняття і самостійного формування завдання в навчанні та засвоєнні знань [16].

Цілепокладання вивчалось у зв'язку з дослідженнями мотиваційно-смыслової регуляції, механізмів формування, вибору і досягнення цілей, інтелектуальної активності, мислення і мотивації, особистісних та характерологічних особливостей суб'єкта. Останній пункт грає особливу роль для нашого дослідження, оскільки в низці робіт вказується на зв'язок мети й відповідальності.

Проблема вибору вивчалась в роботі Н.В. Носкової [10]. На думку автора, самостійний вибір включає в себе фактори відповідальності та самоконтролю, які, в свою чергу, виступають в ролі важливих механізмів розвитку особистості.

А.К. Нургалієва у своєму дослідженні обґрунтувала той факт, що цілепокладання є основою формування відповідальності та визначає цілі діяльності [11].

Д.О. Леонтьєв також розглядав взаємозв'язок мети й відповідальності. Особливо яскраво цей зв'язок проявляється при розбіжності мети і одержуваних результатів. Будь-яка дія може призвести не до тих наслідків, на які розраховувала людина, при цьому вона повинна прийняти відповідальність за цей ризик. Автор підкреслював, що коли людина ставить цілі, вона очікує певного результату, але отриманий реальний результат не тотожний задуманому і передбачуваному. А особиста відповідальність і полягає в тому, щоб діяти, розуміючи, що результат не гарантований [8].

У дослідженні І.О. Дмитрієвої експериментально виявлені стійкі взаємозв'язки здатності до цілепокладання з особистісними якостями, взаємозв'язок мети й цілеспрямованості з показником відповідальності. Цілепокладання пов'язане з відповідальністю, локус-контролем «Я», самоприйняттям, самоповагою, усвідомленістю життя [4].

Таким чином, вивчення наукової літератури і дані кореляційного аналізу дозволяють говорити про наявність взаємозв'язку між здатністю до цілепокладання і відповідальністю як загальною компетенцією учня (студента). Розвиток цілепокладання тісно пов'язаний з розвитком уміння планування, прийняття рішення, аналізом можливих протиріч діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В статті представлено обґрунтування психологічних чинників формування відповідальності як загальної компетенції студентів. Подано визначення відповідальності як загальної компетенції майбутніх фахівців та розглянуто її структурну організацію. Статистично доведено взаємозв'язок відповідальності із здатністю до цілепокладання й емоційною стійкістю, що дозволило визначити їх психологічними чинниками формування відповідальності як загальної компетенції.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається розробка експериментальної моделі та програми з цілеспрямованого формування відповідальності як загальної компетенції студентів в системі вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л.М. Аболин. – Казань : КГУ, 2007. – 261 с.
2. Баранова С.В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : дис... канд. психол. наук : 19.00.05 / Баранова Світлана Вячеславівна : Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – 224 с.
3. Дементий Л.И. Ответственность как ресурс личности / Л.И. Дементий. – Омск : Омский госуниверситет, 2005. – 189 с.
4. Дмитриева Н.А. Развитие способности к целеполаганию у студентов и аспирантов : дис. ...канд. псих. наук : 19.00.13 / Инна Александровна Дмитриева. – Казань, 2011. – 197с.
5. Долгова В.И. Эмоциональная устойчивость личности : Монография / В.И. Долгова, Г.Ю. Гольева. – М. : Перо, 2014. – 173 с.
6. Іваненко О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: автореф. Дис.....канд.юрид.наук: спец.12.00.01 / Олена Володимирівна Іваненко ; КНУВС. – К., 2007. – 20с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Академия, 2005. – 352с.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2007. – 511с.
9. Муздыбаев К.К. Психология ответственности / К.К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
10. Носкова Н.В. Проблемы выбора и психология развития человека / Н.В. Носкова // Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология. – 2008. – Вып. 3(10). – С.59-70.
11. Нурғалиева А.К. Научно-педагогические основы формирования ответственности подростков в воспитательном процессе общеобразовательной школы : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Акмарал Кажмаратовна Нурғалиева ; Павлодарский государственный педагогический институт – Караганды, 2009. – 27с.
12. Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Патинок Оксана Петрівна ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
13. Пшеничная В.В. Формирование ответственности как общей компетенции студентов в системе среднего профессионального образования : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Пшеничная Виктория Викторовна ; Московский психолого-социальный университет, 2014. – 160 с.
14. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
15. Шевченко Н.Ф. Характеристика професійної відповідальності фахівця авіаційної та ракетно-космічної техніки / Н.Ф. Шевченко, Н.П. Крошка / Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – № 2 (10) – С.137-144.
16. Швалб Ю.М. Психологічні механізми цілепокладання в учбовій діяльності : автореф. дис. ... доктора психол. н. : 19.00.07 / Ю.М. Швалб ; К. : Інститут психології ім. Костюка АПН України, 1997. – 32с.
17. Rotter J.B. A New Scale for the Measurement of Interpersonal Trust Text. / J.B. Rotter // Journal of Personality. 1967. - № 35.- P. 651-666.

References translated and transliterated

1. Abolin L.M. Psihologicheskie mehanizmy jemocional'noj ustojchivosti cheloveka [Psychological mechanisms of emotional stability of a person] / L.M. Abolin. – Kazan' : KGU, 2007. – 261 p.
2. Baranova S. V. Social'no-psiologichni mehanizmi formuvannja profesijnoї vidpovidal'nosti kolektivnih sub'ektiv upravlinnja [Socio-psychological mechanisms of collective professional responsibility of management]: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.05 "Social'na psihologija" / Baranova Svitlana Vjacheslavivna ; Shidnoukrains'kij nac. un-t im. Volodimira Dalja. – Lugans'k, 2004. – 19 s.
3. Dementij L.I. Otvetstvennost' kak resurs lichnosti [Responsibility as a resource of personality] / L.I. Dementij. – Omsk : Omskij gosuniversitet, 2005. – 189 p.
4. Dmitrieva N.A. Razvitie sposobnosti k celepolaganiju u studentov i aspirantov [Development of capacity for goal-setting among students and post-graduate students] : dis. ...kand. psih. nauk : 19.00.13 / Inna Aleksandrovna Dmitrieva. – Kazan', 2011. – 197 p.
5. Dolgova V.I. Jemocional'naja ustojchivost' lichnosti : Monografija [Emotional stability of personality] / V.I. Dolgova, G.Ju. Gol'eva. – M. : Pero, 2014. – 173 p.
6. Іvanenko O.V. Sutnist' jurydychnoi' vidpovidal'nosti ta rol' pravoohoronnyh organiv u ii' zabezpechenni [The essence of juridical responsibility and the role of law enforcement bodies in its provision] : avtoref. Dys.....kand.juryd.nauk : 12.00.01 / O.V. Іvanenko ; KNUVS. – K., 2007. – 20s.
7. Leont'ev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality] / A.N. Leont'ev. – M. : Akademija, 2005. – 352 p.
8. Leont'ev D.A. Psihologija smysla [Psychology of meaning] / D.A. Leont'ev. – M. : Smysl, 2007. – 511 p.
9. Muzdybaev K.K. Psihologija otvetstvennosti [Psychology of responsibility] / K.K. Muzdybaev. – L. : Nauka, 1983. – 240 s.
10. Noskova N.V. Problemy vybora i psihologija razvitija cheloveka [The problems of choice and the psychology of human development] / N.V. Noskova // Vestnik PSTGU IV: Pedagogika. Psihologija. – 2008. – Вып. 3(10). – P.59-70.

11. Nurgalieva A.K. Nauchno-pedagogicheskie osnovy formirovanija otvetstvennosti podrostkov v vospitatel'nom processe obshheobrazovatel'noj shkoly [Scientific and pedagogical foundations of the formation of the responsibility of adolescents in the educational process of the general education school] : avtoref. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / Akmaral Kazhmaratovna Nurgalieva ; Pavlodarskij gosudarstvennyj pedagogicheskij institut – Karagandy, 2009. – 27 p.
12. Patynok O.P. Stanovlennja vidpovidal'nosti jak profesijno znachushhoi' jakosti social'nogo pracivnyka [Formation of responsibility as a professional significant quality of social worker] : avtoref. dys. ... kand. psyhol. nauk: 19.00.07 / Patynok Oksana Petrivna ; Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. – K., 2008. – 20 p.
13. Pshenichnaja V.V. Formirovanie otvetstvennosti kak obshhej kompetencii studentov v sisteme srednego professional'nogo obrazovanija [Formation of responsibility as a general competence of students in the system of secondary vocational education] : diss. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07 / Pshenichnaja Viktorija Viktorovna ; Moskovskij psihologo-social'nyj universitet, 2014. – 160 p.
14. Rubinshtejn S.L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir [Being and consciousness. Man and the world] / S.L. Rubinshtejn. – SPb. : Piter, 2003. – 512 p.
15. Shevchenko N.F. Harakterystyka profesijnoi' vidpovidal'nosti fahivcja aviacijnoi' ta raketno-kosmichnoi' tehniky [Characteristics of professional responsibility of a specialist in aviation and rocket and space technology] / N.F. Shevchenko, N.P. Kroshka / Problemy suchasnoi' psihologii': zbirnyk naukovyh prac' Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu ta Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrainy / Za red. S.D. Maksymenka, N.F. Shevchenko, M.G. Tkalych. – Zaporizhzhja: ZNU, 2016. – № 2 (10) – P.137-144.
16. Shvalb Ju.M. psihologichni mehanizmy cilepokladannja v uchbovij dijal'nosti [Psychological mechanisms of goal-setting in educational activity] : avtoref. dys. ... doktora psyhol. n. : 19.00.07 / Ju.M. Shvalb ; K. : Instytut psihologii' im. Kostjuka APN Ukrainy, 1997. – 32 p.
17. Rotter J.B. A New Scale for the Measurement of Interpersonal Trust Text. / J.B. Rotter // Journal of Personality. – 1967, № 35. – P. 651-666.